

A vallásszabadság és Dávid Ferenc

Irta: BOTÁR IMRE

A reformáció magyarországi elterjedéséről a XVI. században új, összefoglaló vázlatot adott Szekfű Gyula, az Egyetemi Nyomda által kiadott Magyar Történet IV. kötetében. Ez a kép új világitásba helyezi a reformációnak eddig ismert történetét s különösen kiemeli, hogy a főurak befolyása és hatalma mennyire elősegítette a reformáció sikeres elterjedését. A mű szerzője a vallási kérdésben is, mint műve többi részében, igyekszik a felmerülő problémákat újból átvizsgálni, nem fogad el semmit se készen, minden kérdésben önálló ítéletre törekszik. Ez eljárása általában csak a legnagyobb elismerésre méltó, hiszen a kritika a történetírónak mindennapi kenyere, az események összefüggésének és okának helyes megállapítása elsőrendű feladata. Kérdés azonban, hogy Szekfű revíziója minden kérdésben elfogadható-e?

Én ez alkalommal csak egy kérdéssel óhajtok foglalkozni, a vallásszabadság kérdésével, amelyről Szekfű Gyulának az eddigi felfogással ugyancsak ellentétes a véleménye. Ő ugyanis így ír említett művében: „Egész Erdélyországban ekkor — a XVI. században — éppoly kevésbé volt csak *egy* ember is, ki szívében a vallásszabadság gondolatát hordozta volna, mint nem volt egész Európában sem. Elvi tolerancia, mely tehát minden felekezetet élni és

virulni enged, az egyéni vallásváltozásnak és egyéni vallásélet jogosultságának elismerése, minden állami kööttség eliminálásával; mindez nem kereshető a XVI. században, évszázadokkal (?!) a racionalizmus és felvilágosodás korszakai előtt.” „Elvi fordulat nem történt (Erdélyben), egyéb nem történt, mint-hogy az erősen meggyöngült s ennél fogva állandó nyomás alá szorított régi egyház mellett még három új egyház bocsátá le gyökereit a talajba s miután a négy egyházból egy sem akadt oly erős, hogy a többi kipusztíthassa, ezért kellett megkezdeniök az egymáshoz szokás, az egymás eltürésének lassú processusát.”

Ezzel a fejsze a fa gyökerére van vetve! Egy ember se volt egész Európában a XVI. században, aki a vallásszabadság híve lett volna!

Hát Erasmus, a francia Jean Bodin, az olasz Socinus, a mi Dávid Ferencünk, a holland anabaptisták?! Hiszen tőlük vette az eszmét s valósította meg a tárgyalt kornál nem századokkal, hanem félszázaddal később Rogers William Amerikában, 1636-ban a szabad egyházat a szabad államban!

A kérdés méltó arra, hogy vele a lelkiismereti szabadság magyar vértanuja, Dávid Ferenc 1579-ben történt mártirhalálának 350-ik évfordulóján bővebben foglalkozzunk.

*

Mindenekelőtt állapítsuk meg, hogy Szekfű Gyula összekeveri a vallásszabadság és türelem (tolerancia) fogalmát.

A tolerancia nem jelent tökéletes szabadságot s számos fokozata lehet: de út a szabadság felé.

Jelenthetett bizonyos keresztény felekezeteknek nyújtott kedvezményt; lehet továbbá, hogy egy ország összes keresztény felekezetei vannak élvezze-

tében, de viszont *kizárólag* ezek; kiterjeszthető ez a kedvezmény az összes vallásokra, de nem a szabadgondolkozókra, avagy minden rendű és rangú istenhívőre, de nem az atheistákra. Jelentheti bizonyos polgári jogok megadását, más jogok élvezetének egyidejű megszorításával, vagy jelentheti a megtört felekezetek tagjainak közhivatalokból való kizárását.¹⁾

A vallásszabadságnak, miként minden szabadságnak, az életben korlátai vannak. Azt a fokot, amelyen manapság vagyunk, a türelmesség különböző fokozatain átvivő fejlődés során sikerült csak elérni. A szabadság az ideál, a toleranciának különböző fokozatai az eszmének a gyakorlati megvalósításai.

Az az „elvi tolerancia”, amelyet Szekfű definiál, a vallásszabadságnak az a formája, amelyet először az északamerikai Egyesült Államokban valószínűsített meg, t. i. a szeparáció (az állam és egyház szétválasztása).

Ha igaz volna Szekfű definíciója, hogy ahol nincs szeparáció, ott nincs tolerancia, akkor Kossuth se volt híve a vallásszabadságnak, mert az ő 1848. évi XX. t.-c.-e se választja el az egyházat az államtól. Sőt Mussolini se toleráns, mert az általa a pápával kötött concordátum ugyancsak nem választja szét az egyházat az államtól, ellenben egy vallást, a róm. katolikust, államvallássá tesz, azonban a többi keresztény felekezeteknek és a zsidóknak is szabad vallásgyakorlatot biztosít.

Az igazság az, hogy úgy Kossuth, mint Mussolini a lelkiismereti szabadságnak valóban hívei, csak más formában óhajtják ezt biztosítani, nem a szeparáció formájában, hanem abban, amelyet az európai államok a XVI. századtól követtek s többségük ma is követ s amely útra Erdély indult el az első kötet: ez a *iurisdictio* formája, vagyis az állam által elismert vallások rendszere.

¹⁾ Bury: A gondolatszabadság története, Balog G. ford. 88. lap.

S ez elvi különbség folyamánya volt a középkorral szemben; a középkorban üldöztek mindenkit, aki nem az egyetemes (katolikus) egyház tagja, a renaissance s a humanizmus óta lép fel elvileg a tolerancia a lelkiismereti meggyőződés kérdésében.

Az eszmét természetesen alaposabban csak a felvilágosodás korában fejtik ki theologusok, filozofusok, jogtudósok: de az eretnekégetés, az inquisitio szellemével szemben igenis, már a XVI. században megjelenik a vallásszabadság gondolata.

A tolerancia *motivumai* mások: a XVI. században vallási meggyőződés az alapja, a felvilágosodás korában a filozófia és a természetjog alapján igazolják szükségességét. De még a felvilágosodás korának „elvi toleranciája” se ugyanaz kezdettől fogva. John Locke, az angol filozófiának és felvilágosodásnak egyik legnagyobb alakja, aki a türelmességről először ír értekezést, még nem hirdeti a teljes vallásszabadságot. Az elvi türelemmel összeegyeztethetőnek véli azt az álláspontját, hogy a katolikusokat kizárja a vallásszabadságból, az ateistákkal együtt. Ugyanis a róm. katolikusok szerinte főképp nemzeti szempontból veszélyesek az államra nézve, mert egy idegen fejedelem oltalmának és parancsának rendelik alá magukat, t. i. a pápának.

Az egész kérdésnek kulcsa: az egyéniségnek, az individiumnak a tisztelése. A türelem az egyéniség tiszteletéből származik; akik a vallási meggyőződésben az egyéniség elvének hívei, ha ezt a maguk számára kérik, meg kell engedniök mások számára is: így lesznek a türelmesség hívei.

A tudósok is igénybe veszik az újkorban az egyéniség jogát, nem esküsznek többé Aristotelesre, mindenben kételkednek, mindent bírálat alá vesznek a természettudományokban és a filozófiában. A XVI. században az egyéni hit, a XVII., XVIII. században a scepstis vezet a türelemhez, de mindkettőben — a hitben és tudományban — a tekintélyek bilincse alól felszabadult szellem nyilvánul meg.

A XVI. században sok szívben benne volt a szabadság eszméje, mert benne volt az egyéniségé. Aki szereti az egyéniséget, az önállóságot, az szereti a szabadságot. Tekintély és önkény, egyéniség és szabadság rokonfogalmak.

Sőt már a középkorban is voltak egyesek, akik nem szüntek meg követelni az egyéni öntudat jogát, hogy Istennel közvetlenül érintkezzenek, a filozófiai és theológiai közvetítésektől szabadon. Ezek voltak a mystikusok.

A mystikus vallási felfogása nem ismeri a félelmet és az aggodalmakat, nem kell neki *közvetítő* az ember és az Isten között, mert a szeretetben az istennek örök áramlását éli át. Ellensége minden külső vallási ceremóniának, egyházi dogmának, szabályoknak; elveti a kényszert, az erőszak uralmát és ellensége a háborúnak, a gyilkosságnak. „Tekintsétek az erdők madarait — írja Böhme Jakab, a mystikus (élt 1575—1624) — mindegyikük a maga módján dicséri Istent, az összes hangokban és az összes módozatokban. Vajjon azt látjuk-e, hogy Istent sérti ez a különféleség és hogy elhallgattatja az elütő hangokat? A lét valamennyi formája kedves a végtelen lény előtt.”

Ez a keresztény mysticismus, amely a vallás lényegét a belső életbe, a lélek és az Isten közvetlen viszonyába, az üdv és a megszentelődés személyes átélésébe helyezi, erőszakosan elszakadt a tradicionális egyháztól.²⁾ A mysticismus *egyik* oka a lutheri reformációnak is.

A kereszténység, a mysticismus szerint, Krisztus működése bennünk, a Krisztusban levő isteni elv alapján. Ez az elv a történelmi kereszténység minden különböző formájában ugyanaz, csak viszonylagos, külső különbségekkel. Ebből az elvből következik a türelem követelése, hogy az államhatalom ne

²⁾ Boutroux (ford. Fogarasi B.): Tudomány és vallás. Akadémia. 13—15. l.

avatkozzék bele a vallásos vitákba s hogy ezek a viták tisztán szellemi erőkkkel folytattassanak.³⁾)

A reformáció a szabadság jegyében indul. Luther wormsi kijelentése szerint a kizárólagos tekintélyek, amelyek előtt meghajolni kész: „Isten igéje és nyilvánvaló észokok” — ellenben sem pápa, sem császár, sem egyetem, sem zsinat nem dönthetnek a hit dolgában. Tehát a szabadság a jelszó az egyén számára. „Csak a pápa kíván minden szabadvélemény elnyomásával, minden szellemi harc kizárásával uralkodni, — mondja Luther, *Eine Lection oder Predigt wider die Rottengeister* (1525.) c. művében. „Ellenkezőleg, a szellemi harcnak fenn kell maradnia, mert hogy az egyház ily harc nélkül kormányozható volna, az lehetetlen. Az meg, hogy szekták támadnak, éppen helyes s így is kell ennek lenni, különben nem is tudnám, hogy harcban kell állanom s nem is juthatnánk soha az Irás mélyére, ha meg nem támadtatnánk.” „Az eretnekeket iratokkal s nem tüzzel kell megcáfolni, mint ahogy a régi atyák tették. Ha oly nagy mesterség volna máglyával győzni meg az eretnekeket, akkor a hóhérok volnának a földnek legtudósabb theológiai doktorai, nem kellene többé tanulnunk, hanem, aki erőszakkal legyőzi a másikat, az meg is égetheti.” (A német nemességhez, XXIV. r.)

Mihelyt azonban megkezdődött a hivatalos és testületi hitvallások készítése, sajnos, az egyéniség joga háttérbe szorult. S mikor az új szervezkedésű evangélikus egyház hivatalosan elfogadott tana örök érvénnyel kötelezővé tétetett az egyháztagokra nézve — megszűnt a szabadság a lutheri egyházban.

A helvét egyház is a szabadság jegyében indult el. „Aláírtuk és elismertük — mondják a svájciak — aláírásunkkal az első helvét hitvallást; de ezáltal nem akarunk minden egyháznak egyetlenegy hit-

³⁾ E. Troeltsch: *Das stoisch-christliche Naturrecht*, *Historische Zeitschrift*, B. 106, 262. old.

rendszeret elébe szabni, mert mi semmi mást nem ismerünk el, mint a szentírást. Mi mindenkinek szabadságára hagyjuk oly szólásmóddal élni, melyet egyházára legüdvösebbnek hisz. Védjük egyesek hit-szabadságát s a meggyőződés jogát a közönséges hit alapjára fektetjük. Nem hiszünk többet, mint amennyit a szentírásban találunk.” Csakhogy megmerevedett tanok feltétlen uralma állott be a helvét egyházban is Calvin János fellépte után.⁴⁾ Ő nem tűrte és nem nézte el az egyéniség legparányibb megnyilvánulását sem, teljesen inquisitio-szerűen rendezkedett be Genfben, Servét Mihályt és másokat, mint eretnekeket, megégetett. Mindkét új egyház dogmatikussá lett, amely a maga igazának öntudatában, sőt az igazság egyedüli birtokának bizonyosságában kész volt a maga számára lefoglalni az egyedül üdvözítő jelleget, akárcsak a római egyház: csupán csak ennek merész és végsőig megvont következetessége nélkül. Bár a hajlam még ez irányban is meg volt Calvinban.⁵⁾

A harmadik nagy protestáns egyház, az anglikán is fenntartotta a más egyházakhoz tartozók kegyetlen üldözésének rendszerét, elnyomással és kivégzésekkel. Sajátságos logikával okolták meg ezt az álláspontjukat. Edwin Sandys (élt 1570 körül), York érseke a lelkiismeretszabadságot az áldások közé számítja, melyet Isten Anglia fölé az ő idejében kiöntött. Az ő számára lelkiismeretszabadság egyértelmű a lelkiismeret felszabadulásával Róma igája alól, *szabadság* az igazi hitet — az angol államegyházét — büntetés nélkül vallhatni. Azok az eltévedt bárányok, amelyek önként nem jönnek ezen szent gyülekezetbe, szerinte jogosan kényszeríthetők erre.⁶⁾

⁴⁾ Zoványi Jenő: A felvilágosodás története. 23—24. l.

⁵⁾ Stromp L.: Keresztyén renaissance. Dávid Ferenc évkönyv. 1905.

⁶⁾ A. O. Meyer: Der Toleranzgedanke im England der Stuarts. Historische Zeitschrift 3. folge. 12 Band. Seite 261.

Bár volt azért anglikán theológus is, aki már a XVI. században a vallásszabadságért síkra szállott. Richard Hooker ez (1580 körül), aki művében kimutatja, hogy a vallásharcok mily kevésbé közösek a kereszténység szellemével. Mély meggyőződése, hogy minden emberi gondolkodás tévedésnek van alávetve s ezért egy embernek sincs joga a másiknak sírjára írni: te el vagy kárhozva. Ő az első anglikán, aki a katolikusokat is elismeri Krisztus családjának tagjaiul.⁷⁾

Ha a nagy protestáns egyházakban általában kihalt a szabadság, megmaradt mégis az ugynevezett szektákban: mint az antitrinitáriusoknál, baptistáknál, remonstránsoknál, independenseknél, quákerknél.

Aki az egész protestantizmust egy kalap alá fogja, az téved a megítélésében. Az újabb kutatás, mint röviden utalni fogunk rá, éppen a „szekták” javára írja a vallásszabadságért való állandó küzdelmet s a győzelem kivívását is.

Jellinek kezdte meg a kutatást *Die Erklärung der Menschen — und Bürgerrechte* (Leipzig 1904) c. művében. Ő kimutatta, hogy miután a latin faj (s így a francia nép) az *egyenlőség* felé hajlik, tehát a francia forradalom elején kinyilvánított emberi jogok eszméje az angolszászoktól származik. Szerinte a franciák az amerikai függetlenségi nyilatkozatból vették át, amelyben ezeket az amerikai nép alapvető *szabadságjogok*nak nyilvánítja. De tovább is nyomozott; kutatta, hogyan jutott az amerikai függetlenségi nyilatkozatba az emberjogok eszméje. Kiderült, hogy nem a filozófusoktól származik az eszme, hanem a vallás talajából, a puritán felekezet tagjaitól. Az északamerikai puritánok a személyes szabadságot s a vallásos meggyőződést az Isten és a természettől adott jogoknak tekintették, amelyet éppen

⁷⁾ A. O. Meyer: *Der Toleranzgedanke im England der Stuarts*. Historische Zeitschrift 3. folge. 12 Band. Seite 263.

azért az államhatalom nem érinthet. Csak a vallásos meggyőződésnek sikerült az államjogba bevinni ezt az eszmét, nem pedig az irodalmi fejtegetéseknek s a skeptikus filozófiának, ezeknek nem lett volna ehhez elég erejük. Félreértések kizárása végett konstatáljuk azt is, hogy a nyilatkozatnak egyéb részei, az emberjogok listájának többi pontjai más forrásokból származnak, ezekre az európai felvilágosodás irodalmának hatása elvitázhatatlan.

E. Troeltsch aztán kiegészítette Jellinek felfedezését. Megmagyarázta⁸⁾, hogy kik is azok az észak-amerikai puritánok, akik a gondolat atyjai s ezen jogi formának alkotói. Ez a puritánizmus az isteni felségjogok érinthetetlenségéről szóló régi kálvinista eszméknek összeolvadása az újrakeresztelők s más szabad egyházak eszméivel. A tulajdonképeni kálvinista északamerikai puritán államok ugyan demokratikusak voltak, a puritánok közt teljes egyenlőség uralkodott, de nem akartak semmit sem tudni a lelkiismeretszabadságról, amelyet mint istentelen skepsist elvetettek. Lelkiismeretszabadság csak Rhode Islandban volt, azonban ez az állam baptista volt s ezért minden szomszéd állam, mint az anarchia fészket gyűlölte, alapítója Rogers William, aki Hollandiában a remonstránsokkal rokonszenvezett, itt áttért a baptista vallásra, azután pedig felekezetenélküli spiritualistává lett. Épúgy a lelkiismeretszabadságnak második fészke Észak-Amerikában, a pensylvániai quäker állam, újrakeresztelő és spiritualista eredetű. Hozzátehetjük még, hogy Jefferson, a függetlenségi nyilatkozat egyik szerkesztője unitárius volt. Tehát az emberjogok atyja nem a tulajdonképeni protestáns egyház, sem a felvilágosodás filozófiája, hanem a gyűlölt s az újvilágba üldözött „eretnekség” volt.

⁸⁾ Die Bedeutung des Protestantismus für die Entstehung der modernen Welt, München 1911., 61. s köv. lapokon.

Ezek az északamerikai baptista, quäker stb. felekezetek egy töről fakadtak az angol independensekkel, akik az angol forradalomban nagy szerepet játszottak, továbbá a különféle, Hollandiába menekült s ott tanyázott baptistákkal s más szabad egyházakkal. A reformációnak ezek a mostoha gyermekei végre megérték az ő nagy, világtörténelmi órájukat: az independenseknek az angol forradalomban való győzelme alkalmával az ő eszmekörükből kerültek megvalósításra a szeparáció, továbbá a tolerancia eszméi.

Angliában az újrakeresztelők részéről Leonard Busher már 1614-ben kérvényt ad be a királyhoz és a parlamenthez a teljes lelkiismeretszabadság ügyében, azt vallván, hogy a hit Isten ajándéka. „Amint a királyok és püspökök nem parancsolhatnak a szellemeknek, úgy a híveknek sem.” „Embereket a vallásukért elítélni, annyit jelent, mint a Krisztus ítélőszékébe ülni.”⁹⁾

Ellenben Cromwell protektornak 1653-ban kiadott alkotmánya, mikor az összes protestáns szektáknak megadja a vallásszabadságot, kizárja abból a „popery” és „prelacy” egyházát, vagyis a pápistákat és anglikánokat. Hogy már most ez az alkotmány Cromwell meggyőződését fejezte-e ki? vagy pedig ő, mint gyakorlati államférfi csak a leghetsegest akarta megvalósítani s ismervén a hadsereg ellenszenvét a katolikusokkal szemben, — csak ennyit tehetett a vallásszabadságért? — ki tudja azt eldönteni. Annyi bizonyos, hogy Cromwell tettei nagylelkűségét mutatják a katolikusokkal szemben, mint a genovai követ írta, a katolikusok békéjét semmi sem zavarta az ő protektorátusa alatt.

Ha most folytatjuk a nyomozást in regressum, honnan eredt az angol-amerikai tolerancia, még a XVII. századi Hollandián is túl a XVI. századi unitáriusokra, vagyis sociniánusokra bukkanunk.

⁹⁾ Meyer: Der Toleranzgedanke im England, 270. l.

Lutherrel és Calvinnal ellentétben ugyanis a socinianusok az egyéni vélekedésnek oly tág teret engedtek a szentírás magyarázatánál, hogy magának a sociniánizmusnak kényszerítése is összeférhetetlen lett volna saját elveivel.

Egyébként az unitáriusok (sociniánusok) ezirányú nézeteiről bővebben Dávid Ferencsel kapcsolatban fogunk szólni. A XVI. században, rajtuk kívül, még a század elején, a humanisták körében hirdetik a türelmet, ezek közül csak Erasmusra, Morus Tamásra, a franciák közül pedig Jean Bodinra hivatkozunk.

Erasmus vágyódott oly békés, boldog menedék után, hol hitéért senkit sem üldöznek, hol mindenki bölcsen belátja, hogy az igazi kereszténység minden halandó lelkiismeretében egyformán lakozik. Szétszórt fejtegetéseinek megmaradt az az egységes értelme, hogy a keresztény vallás az egész emberiség összetartozandóságának érzéséből fakadó józan és humánus erkölcsiség, mely csak békít, engesztel, összehoz és nem választ el embert embertársától, épp azért el kellett ejteni a szigorú konfesszionalizmust és azt a szilárd hitet, amely nélkül kortársai a kereszténységben csak üres szavakat hallottak.¹⁰⁾ Erasmusnak számtalan, előkelő követője volt a XVI. században, hívei azonban benne éltek — idegenekként — a római egyházban, vagy az újonnan alakult protestáns felekezetekben, külön egyházat nem alapítottak, mindaddig, míg ki nem kelt körükből egy elszánt reformátor, ki a bölcs boldogságát föláldozta a máglyahalálért. Ez Servét Mihály volt. Az ő eszméiknek hirdetői voltak aztán a magyarok közül Dávid Ferenc és Dudics András.

Dudics András, az egykori pécsi püspök, így ír 1573-ban: „Sohasem tartoztam azok közé, kik a vallásért tüzzel-vassal harcolnak.” „Azt olvassuk az

¹⁰⁾ Thienemann Tivadar: Mohács és Erasmus. Minerva, III. évf. 27. l.

apostolok követőiről, hogy az evangéliumhoz méltó gyümölcsöket termettek: de ők nem égettek meg senkit, vétkes gyilkosságot nem követtek el, senkit otthonából ki nem üldöztek, mert más hitet követtek... Azt mondjátok, nem ti, hanem a hatóságok büntetik meg az eretnekeket. Nekem úgy tűnik, hogy hallom a szózatot: Ne ölj! De mit is tanítanak a jogtudósok? Ha valaki más által cselekszik, ön-maga cselekszik..."¹¹⁾

Erasmus barátja volt az angol humanista, Morus Tamás is, aki Utópiájában (1517) ugyancsak kimerítően foglalkozik a vallásszabadság kérdésével. Ezeket mondja: „Utopus meghagyta, hogy bárki szabadon követhesse a vallását, mindenkinek szabad szelíden és szerényen a maga vallásának híveket szerezni, föltéve, hogy másnak a vallását durván és keserűen meg nem sérti. Ha a rábeszélés nem használ, semmiféle erőszakot nem szabad alkalmaznia és a káromlásoktól tartózkodjék. Aki nagyon is kihívóan vitatkozik, azt száműzetéssel, vagy rabszolgasággal büntetik. Ezt a törvényt Utopus nem csupán a béke végett hozta, hanem magának a vallásnak az érdekében is. Ugyanis ő maga nem merte eldönteni azt a kérdést, mert nem volt benne bizonyos, hogy vajjon maga Isten nem kívánja-e a tisztelet különböző és sokféle formáját, mint ahogy más és más módon ihleti meg az embereket.”¹²⁾

Mintha az ember Lessing szavát hallaná a három gyűrű meséjével! Morus racionalizmusa ugyanaz, mint Lessingé két és fél századdal később.

„Azt azonban arcátlan és dőre kívánságnak tartja, — folytatja Morus — hogy valakitől akár erőszakkal, sőt fenyegetésekkel is megköveteljük, hogy ugyanazt tartsa igaznak, amit mi. Ha ugyanis igazán csak egy igaz vallás van, a többiek pedig

¹¹⁾ Thienemann Tivadar: Mohács és Erasmus. Minerva, III. évf. 61. l.

¹²⁾ Morus: Utópia. (Ford. Kelen.) 99 l.

mind hiábavalók, akkor amúgy is bíznia kell benne, hogy az igazságnak belső ereje útat tör..." Még az atheistát is csak megvetik Utopiában, de meg nem büntetik, mert meggyőződésük szerint az embernek nem áll hatalmában azt hinni, ami neki tetszik. Époly kevéssé kényszerítik arra, hogy a meggyőződését elpalástolja, mert a kétszínűséget és hazugságot, mint a csaláshoz közelálló viselkedést, megvetik és hevesen gyűlölik."

Nem folytatom tovább az idézgetést Mórus művéből, e gyönyörű szavakból is kiviláglik, hogy itt teljes türelemről van szó, teljes szabadságról!

Hát Jean Bodin (élt 1530—1596), a tudós jogász? Nevezetesek a természetes vallásra vonatkozó gondolatai. Ezek szerint minden vallásban van valami igaz s ez a közös vallási igazság alkotja a természetes vallást. A kinyilatkoztatott vallások mind ennek az egynek a módosulásai gyanánt foghatók fel, azért az államnak valamennyit tűrni és védelmezni kell. Tehát ő is a iurisdictionak híve.¹³⁾

A türelem eszméje innen, a bölcs humanistáktól szivárgott aztán szerteszét, először is az előkelő körökbe, hiszen tudjuk, hogy a XVI. században a Habsburg-család tagjai között is többen türelmesek voltak vallási kérdésekben.

Tehát mint kimutattuk, két forrásból táplálkozott a türelem eszméje a XVI. században: a mystikusok és a humanisták köréből s követőik *mindig* akadtak, ha nem is a nagy egyházak tagjai közül.

*

Térjünk át most Dávid Ferencre és a magyar viszonyokra, illetve az önálló Erdély ügyeire.

Erdélyben már a hitviták is nagyban különböz-

¹³⁾ Nagy József: A filozófia története. Bp. 1927. 266. l.

nek a többi Magyarországtól. A királyi, sőt a török területen sokszor megtörténik, hogy a hitvitában legyőzött felet bezárják, halállal fenyegetik. Erdélyben, — János Zsigmond alatt — mikor évente, sőt évente többször is tartanak hitvitákat, ez sohasem történik meg. Ez mindenesetre nagyfoku szabadság jele, ugyancsak teljes sajtószabadság is uralkodik, mindaddig, míg Báthory István be nem hozza a cenzurát. A szabadság levegőjében történik meg Erdély vallási reformációja, csak ilyen levegőben forrhatnak ki teljesen az új eszmék. Hogy létrejöhetett, megfogantott s rövidesen elismerést nyert négy vallás, az csak a lelkiismereti szabadság jelszavával s védelme alatt történhetett.

Az egykoru Borsos Sebestyén hiteles tanuja az akkori állapotoknak, ő (református vallású) ezeket írja: „Hallottál volna akkor egész Erdélyben mindenfelé, falun és városban, a köznépnél is nagy disputatiót, étel-ital közben, estve-reggel, éjjel és nappal, közbeszédben és prédikálószékről, sőt káromlásokat és mód nélkül való kárpálódásokat a két religión (t. i. a reformátuson és unitáriuson) levők között.” Nem a földesurak döntöttek tehát, hanem minden egyes község maga, hogy milyen legyen a vallása. Mint Borsos mondja: „A király *nem* cselekedte azt, hogy ahol a község nem akarta az ő (t. i. János Zsigmond) vallását tartani, elmozdítsa a papot...”¹⁴⁾ „Unitáriusok lettek sokan a nagyságos urak közül u. m. a Kendiek, Hallerek, Eösi András és többen is; a városok közt Kolozsvár, Thorda, Dézs, Vásárhely *fele* és a Székelységen is egész darab földek a főemberekkel együtt. Csak Csík, Gyergyó, Udvarhely és Marosszékből a havasok alatt néhány falu, Kolozsmonostor és azon tájon néhány hely maradt meg a régi avas pápistaság mellett.”

Tehát a városok nem egészükben állottak valamely felekezethez, módjában állt az egyes polgárok-

¹⁴⁾ Gr. Mikó: Erdélyi tört. adatok. I. 28. l.

nak választani, hogy melyikhez csatlakozzanak. Sőt tudjuk, hogy a székely *falvakban* is megtették ezt. Még ha csak egy templom is volt a faluban, akkor is segítettek magukon úgy, hogy *közösen* használták a templomot, felváltva. Az 1563-i erdélyi törvény lehetővé tette ezt¹⁵⁾ még pedig eredetileg a katolikusok és lutheránusok javára hozták a törvényt; de a gyakorlatban, az életben annyira keresztülment, hogy még ma is van Erdélyben oly református és unitárius székely ekklezsia, amelyik azóta se épített külön templomot, csak külön papot, tanítót tartott, egyébként évszázadokon keresztül *közösen* használta a falu egyetlen templomát.

Ezeket csak azért hozom fel, hogy bizonyítsam az egyéni vallásváltoztatás lehetőségét. Természetes, hogy egy-egy nagy úr vagy kedvelt pap vallásváltoztatásának hatása volt a népre, azt ki tagadná, de nem feltétlenül kényszerítő hatása. Már csak azért is különbözik Erdély más országoktól, mert itt a tulajdonképeni (magyar) nemességen kívül privilegizált szabad elemek voltak, *nagy tömegek*: a székelyek és szászok. Ezekre nem lehetett alkalmazni a *cuius regio, eius religio* elvét. A székelyek féltékenyen őrizték politikai szabadságukat, úgy a fejedelemmel, mint a főurakkal szemben, amit tanúsítanak lázadásai János Zsigmondtól kezdve végig a Báthoryak alatt; ugyanazt tették lelkiismeretszabadságukért is, mikor fenyegetve látták azt.

Ami az országgyűlés törvényeinek kilengéseit illeti, kétségtelen, hogy ott különböző befolyások érvényesültek, amit legjobban bizonyít, hogy nemcsak a gör. keletiek és róm. katolikusok ellen hoztak törvényt, hanem az unitárius János Zsigmond alatt, 1570-ben az unitáriusok ellen is (holott 1568-ban már megengedték tanaik terjesztését) politikai okokból, mikor a fejedelem külföldről akart házasodni. Mikor minden forrongásban volt, egyszerre

¹⁵⁾ Szilágyi: Erdélyi országgyűlési emlékek II. 218. 1.

elvi tisztaságú, következetes törvényhozást nem kívánhatunk a kis Erdélytől. A törvények mindig és mindenütt kompromisszok, egyezkedések eredményei az egyes pártok között. Mint értekezésünk elején kifejtettük, igenis elvi fordulat az, mikor egy ország négy vallást elismer s tagjait védelmébe veszi, — szemben a középkori egy vallásrendszerrel s eretnek-üldözéssel.

Ha Dávid Ferenc befolyása mindenben érvényesült volna az országgyűlésen, ha az egész ország közszellemét át tudta volna formálni, akkor bizonyára elmaradtak volna ezek a kifogásolt ellenmondások. De ott volt vele szemben hatalmas párt élén Melius Juhász Péter! Állítsuk szembe az ő nézeteiket a vallásszabadság, a türelem kérdésében, amint ezt már Kanyaró Ferenc megtette.¹⁶⁾

Melius az ó-testamentom alapján áll, amint abban olvasta, hogy Bál papjait levágták bálványimádás miatt, ő is erre buzdítja a fejedelmeket. Nem írom ide Kanyaró bőséges idézeteit Melius műveiből, csak egy-két jellemzőt:

„Magyarok! azért íratta meg Isten e vétkeket, hogy ti eltávoztassátok. Ha nem mívelitek, el nem hányjátok... a klastromokat, búcsús átkozott helyeket, a misét, az barátokkal, apácákkal együtt: Elveszít az Isten! Jehu a bálványimádás színe alatt begyűjti a Bál papjait és levágatja. Ó keresztény fejedelmek! bezzeg jó volna tinektek is már egyszer a Bál pápista, pogány, bálványozó papjait és barátit begyűjtenetek: vágatnátok le, mint Illyés! Jó volna most is álnokságos haszonnal cselekednetek, ti fejedelmek a Bál papjai ellen! Mindezt a dolgot pedig e Jehu mielé hasznos álnokságba!”

Ez a katolikusok ellen irányul. Későbbi műveiben az unitáriusok ellen ingerli a felsőbbiséget.

„A szentírás az egyetértést megháborító eretnekeket megkövetkeztetni parancsolja, miként Illyés

¹⁶⁾ Keresztény Magvető. 1906. évfolyam. 66. s köv. lap.

megölette a Bál papjait, mivel nem akartak engedelmessé válni." „Halálos bűnösök, kiket az egyházból ki kell vetni, a hatóságoknak pedig a fegyver hatalmával megöletni, aminők Sabellius, Servet, Arius, Photius követői, akik az igaz háromságot letagadják." „Azt parancsolja az Úr, hogy az istenkáromlókat meg kell kövezni: 3. Mózes 24." „Minden eretnek istenkáromló, tehát meg kell őket ölni."

Igy dörög Kálvin tanítványa, a debreceni Melius, a bálványimádók és eretnekek (értsd: a pápisták és unitáriusok) ellen.

Azonban tökéletesen más szellem tárul elénk Dávid Ferenc műveiben. A Refutatio scripti Melii-től (Melius művének cáfolata), amely első terméke az erdélyi unitárius irodalomnak, végig ugyanaz a szellem hatja át valamennyit. Erről a szellemről állapítja meg Pokoly József, nem unitárius, hanem református történetíró: „Az unitáriusok harcmódját előnyösen jellemzi e modornak a nyugodtsága és a türelemnek hangoztatása. Míg Melius minden irata a szenvedély legerősebb kifakadásaival van telve, míg ellenfeleit folyton büntetné, égetné, kövezné, addig az *unitárius művek állandóan* azt hangsúlyozzák, hogy *a hit kérdésében mellőzni kell minden erőszakot*, Istenre bízván az ügyet, ki az ő ígéje által úgy is elvégzi azt, amit választottai számára üdvösségesnek tart."

De lássuk magát Dávidot! Mindjárt első vita-iratának, a Refutatio scripti Melii-nek a fejedelemhez intézett ajánlásából megismerhetjük Meliustól tökéletesen eltérő felfogását. „... Elismerik a polgári hatalomnak az egyházi férfiak feletti fenytő hatalmát, zsinat-egybehívási s más vallásos ügyekben fő-fő intézkedési jogát; de a szentírásban seholsem olvasták, hogy Isten ígését és a vallást tüzzel-vassal kelljen terjeszteni. Krisztus országa népe és annak áldozata önkéntes, fegyverrel és fenyegetéssel az evangélium elfogadására nem kényszeríthető, önként engedelmeskedik az. *Nincs nagyobb esztelen-*

ség, sőt lehetetlenség, mint külső erővel kényszeríteni a lelkiismeretet s a lelket, aki felett hatalommal csak teremője bir... Nem tudják eléggé csodálni ellenfelök vadságát, kik ellenök a fejedelmet, még hibáik bebizonyítása előtt, tűz és fegyver használatára ösztönzik... Ők Krisztus azon tanítását követik: Vizsgáljátok meg, ha Istentől van-e ama lélek? A jövendöléseket meg ne vessétek. A lelket ki ne oltsátok. Azt gondolják, hogy minden kegyes kereszténynek így kellene cselekedni. Akik ellenkezőt tesznek, a napot és holdat homályosítják el, az egyházat kietlen pusztává teszik, a csillagokat befeketítik, az angyalokat könnyre és sírásra birják, magukat vérrel undokítják be, ami azok jelvénye, akik homlokukon a kígyót viselik bélyegül."

S hogy mi Dávid Ferenc türelmességének igazi oka, megmondja *De regno Christi* (Krisztus országáról) és *De Regno Antichristi* (Gyulafehérvár, 1569) c. művének VII. fejezetében, ahol a hitnek a szeretettel gyönyörű egybehasonlítása olvasható. „Aki nem szeret, nem hisz. Lélek a hit szerzője. Szeretet szül szeretetet. A szentírás gyakran összeköti a kétőt s a hitnek ad elsőséget, okokkal támogatva. A hit nagyobb, — úgymond — mert alapja az üdvnek, de magasztossága nem önmagában van, hanem Isten kegyelméből; nem ellenmondás tehát, ha a szeretetet tetik elsőbbnek, mert Isten nem érdemeinkért, nem is hitünkért idvezít, hanem saját irgalmánál s kegyelménél fogva. Sok szól a szeretet elsőbbsége mellett. A szeretet szélesebben kiárad, mint a hit. A hit csak szemlélet, a szeretet tevés. A hit csak Istent illeti, a szeretet Istent és embertársainkat, a főt és tagokat. Krisztus bennünk, a szeretetben épül fel egy tagnak a másikhoz vonzó köteléke által. A szeretet megeleveníti a hitet. *Felsőgesebb szeretni, mint hinni...* A szeretet minden súlyost eltűr, elvisel, megkönnyít, — még a szegénységet és a halált is. Krisztus is szeretetből szenvedett halált értünk... *A szeretet állandóbb s mintegy jelképe a jövendő-*

nek, hol egyedül ő lesz uralkodó. A hit a tökély kezdete, a szeretet legmagasabb foka. A hit elkezdi a jót, a szeretet elvégzi... Miért mondják Istent inkább szeretetnek, mint hitnek? Mert az isteni természet tulajdonsága nem a hívés, de a szeretet... Nemesebb, felségesebb, Istenhez hasonlóbb a szeretet. Jézus új parancsolatként adta ki Isten országa fiainak a szeretetet, háromszor s mily esenkedően kérdezte tanítványától: Péter! szeretsz-e, szeretsz-e, kedvelsz-e engem? Hagyj el mindent s kövess!"

„Krisztus országának igaz tagjai megismertettek arról, ha jót kívánnak azoknak is, akik őket átkozzák; ha hitvallásuknak megfelelnek s mások ügyeibe nem avatkoznak; hitőkről számolni mindig készek; ha irgalmasak, szelidek, békeszeretők, alimizsna-osztogatók; ha készek mindig a megbocsátásra s a nap haragjukon soha sem megy le; ha a polgári hatalom iránt engedelmesek, nem röstek, serényen s híven munkálkodnak; ha vallásáért senkit megöletni nem kívánnak, mert Krisztus a gyengéket támogatni parancsolja, az eltévedteket a jó útra visszavinni, nem elveszteni... *Kövessük hát a szeretetben Istent, aki egyetlen Fiát szeretetből értünk áldozatul adta, kövessük ennek példáját, aki magát az emberi nemért a kereszt gyalázatos haláláig alázza meg, arra tanítva követőit, hogy aki Isten országában legnagyobb akar lenni, legyen legkisebb...*"¹⁷⁾

Tehát nemcsak azon alapszik Dávid türelmesége, hogy a hit Isten ajándéka, hanem a szeretetben is embertársaink iránt. Gyűlölet, önkény nem illenek az igaz keresztényhez, csupán szeretet és szabadság. A többi protestánsok előtt az ó- és újtestamentum szavai egyforma értékűek, mindkettőre egyaránt esküsznek. Dávid Ferenc különbséget tesz Mózes és Jézus tanításai között, mert ő nem tapad a biblia betűjéhez, efelett is kritikát gyakorol.

¹⁷⁾ Jakab Elek: Dávid Ferenc emléke. 164. s köv. 1.

A nagy protestáns egyházak elvetették a pápa és hagyományok tekintélyét, de ehelyett a bibliában egy csalhatatlan és megfellebbezhetetlen tekintélyt emeltek a maguk részére, a biblia mindkét része, — az ó- és újtestamentum — minden betűjét egyforma bizonyító értékűnek tekintették.

Dávid Ferenc és az unitáriusok arra az útra léptek, ahová a többi protestánsok csak évszázadokkal később követték őket, t. i. ők a biblia-kritikához már akkor hozzáfogtak.

Dávid Ferenc „Az egy ő magától való felséges Istenről” (Gyulafehérvár, 1571) c. művében előrebocsátja főelvül, hogy aki Isten igazságát megakarja érteni, annak *a szentírásnak nem betűjét, de lelkét kell érezni* s megérteni; meg kell különböztetni a jövő dolgok képét a valóságtól és jelenlévőtől, az árnyat a testtől, a sötétséget a világosságtól; vissza kell gondolnia magát ama két időszakra, midőn Mózes egyházilag és polgárilag külön nemzeti theokratikus törvények alapján szervezte az Isten választott népét, a zsidókat, kizárván közülök minden más népet és amidőn Jézus minden népek számára alkotta fenséges erkölcsi vallását s abban Isten országát. Jézus ezen szavainak kell irányadóknak lenni: A régiek elmultak, mindenek megújultak.

Mózes és Jézus az erkölcsi világ két földszarkaként tűnnek fel e műben. A teremtés, amit Mózes ír le, egészen különbözik attól, amit János evangelista tár elénk; amint a természeti világot Isten, ezt az erkölcsi világot Jézus teremtette Isten akaratából. A hittudósok és szentatyák eleitől fogva összezavarták e két teremtést és teremtőt s ebből származott a keresztény egyházban a sokféle szakadás, a különböző hit, a pápai hatalom stb. Az ószövetség a fejedelemnek testi fegyvert ad kezébe: ellenségét megölheti, barmait, földje termését, házát, életét elveheti. Az újszövetség nem szól a földről, Jézus országa nem világi; nem parancsolja, hogy más országát vagy marháját fegyverrel elvegyék; még ha valakit

bosszuság ér is az igazságért, türni kell és megbocsátani. Jézus újszövetsége mennyei jókat és kincseket ígér, tanítványainak nem földi, de mennyei kincseket kell gyűjteni, lélek szerint élni . . .

„Aki a két szövetség közötti különbséget nem tudja, Mózeset Krisztussal, a törvényt az evangéliummal összezavarja, felcseréli a leendő és valót, a betűt és a lelket, a földit és égit, a keresztényből zsidót csinál, az örök életet feledi, a szentírást nem érti . . . nem tudja, hogy *a törvény* (t. i. Mózesé) *harc, félelem és rettegés, az evangélium a kegyelem, a szeretet és lelki vidámság.*¹⁸⁾

Azt kérdezem én, nem elvi tolerancia ez, nem igazi türelmesség, ami e szavakban nyilvánul?

Melius az ószövetség alapján halálbüntetésre méltónak tartotta Dávid Ferencet, mint eretneket, — Dávid az igaz szeretet vallása alapján soha se izgatta Melius ellen fejedelmét — holott ő annak udvari papja s Erdély püspöke volt, tehát a hatalom birtokosára ő volt nagyobb hatással. Neki igazán szívébe volt vésve Krisztus tanítása: szeresd felebarátodat s ettől nem tért el. S mindezek ellenére őt ítélték el 1579-ben, mint zsidózót, — holott, mint látjuk a fentiekből, ő vetette el teljesen az ótestamentumot, míg mások, akik magukat tartották az egyedül igaz keresztényeknek, a gyűlöletet és bosszút hirdették az ótestamentum alapján.

„Ők is emberek ugyan, gyarlóságuk a sértés nem türésére s visszatorlására ösztönöznék” — írja Dávid Ferenc. „De nem teszik, Istenért és szent fiáért, sőt azt felelik: Mikor valaki téged gyaláz és bántalmaz, erőszakosságra csábít s viszonszidalomra ösztönöz, olyankor hallgass, maradj néma s ne pirulj; bűnös a kihívó, aki téged is magához hasonlóvá akar tenni. Az igaz türje szótlanul a méltatlanságot, ne gyakorolja, hallgasson lelkiismeretére,

¹⁸⁾ Jakab E.: Dávid F. emléke. 191. s. köv. 1.

figyeljen a jók véleményére inkább, mint a rágal-
mazók gyalázkodására. Aki bosszút áll, Krisztus
egyházának nem tagja..."¹⁹⁾

De nem halmozom tovább az idézeteket; ezekből
is kitűnik Dávid Ferenc nagy szive. Ennél többre a
XX. század tudománya sem képes s ennél többet
nem is kíván a vallások szabadságára nézve: mert
itt a szeretet törvénye megvalósult. S ez az alapja
minden szabadságnak.

Boutroux Tudomány és vallás c. művének befe-
jezésében (422 l.) azt mondja, hogy a türelmesség
elve kelletlen fogalom, lenéző leereszkedés kifeje-
zése, megtagadása a gondolatban annak, amit lát-
szólag megadtunk. Mert hogyan illetnék meg
ugyanazon jogok a szabadság összes formáit? A té-
vedésnek és igazságnak, a bűnnek és erénynek, a
tudatlanságnak és tudománynak egyforma jogai
vannak? És összes ismereteink, erkölcsi ismereteink
éppen úgy, mint tudományos ismereteink nem egy-
formán tartanak-e igényt ma a tudományos bizo-
nyosságra? Ha az igazságnak türnie kell a téve-
désért, ez csak egy ideig tarthat, az alatt a haladék
alatt, melyet a tévedésnek engedünk, hogy tanuljon
és megváltozzék. A tudomány csak egy ideig türel-
mes bizonyos nézetek iránt, ha azok bebizonyítottan
rosszak, alsóbbrendűek, akkor azokat végkép elveti.

Csak a vallásos ember előtt van az egyéniség-
nek, mint ilyennek, a tudatlan és tudós, a bűnös és a
becsületes ember egyéniségének egyaránt, külön
értéke. A vallás megszabja nekünk, hogy szeressük
a többi embertársainkat és hogy önmagukért sze-
ressük őket. Merészebb, mint a filozófia és a szerete-
tet kötelességünké, a tulajdonképeni kötelessé-
günké teszi. A vallás azt rendeli, hogy az emberek
Istenben szeressék egymást, vagyis a lét és szeretet
közös eredetéhez térjenek vissza. Természetes, hogy
szeressük egymást, ha testvérek vagyunk.

¹⁹⁾ Jakab E.: Dávid Ferenc emléke 131. l.

A XX. század tudósa elveti azokat az érveket, amelyekkel észokok alapján a lelkiismeretszabadságot, türelmességet követelik s visszahív oda, a XVI. század martirjához, Dávid Ferenchez; a vallás parancsán, a felebaráti szeretet alapján híve a vallásszabadságnak, miként Dávid Ferenc volt.

*

Befejezésül legyen szabad megemlítenem, hogy én sem hiszem, hogy a tömegek szívében lakozott volna Erdélyben a felebaráti szeretet, a tömegek nem türelmesek, hanem inkább gyűlölködők, — sajnos — mindig és mindenütt; azonban a vezetők irányítására hajlíthatók. S egy olyan szellemi vezér, mint Dávid Ferenc volt, sokat tehetett a helyes útra való terelésükben. Figyelembe kell venni azt a körülményt, hogy az unitárizmus a XVI. századi Erdélyben igen befolyásos és elterjedt volt, nem az unitáriusok kis száma után kell megítélni őket. 200 éves üldözés, — a Báthoryaktól II. Józsefig — apasztotta le ennyire számukat, amiben a református vallású, nemzeti fejedelmek is részesek voltak: ők a szombatoság koholt vádja alapján léptek fel ellenük s gyengítették őket. Majd I. Lipót és III. Károly idejében még jobban fogytak, mert templomaikat, iskoláikat elvették.

Politikai súlyukat mutatja, hogy a XVI. században a Báthoryak még bennük látják legerősebb ellenfeleiket, aminthogy az ő soraikból kerültek ki csakugyan Békés Gáspár, Hagymási, a Pókaiak, akiknek legyőzése után szilárdul meg Báthory István trónja. Básta és Mihály vajda korában is először egy unitárius főúr, Székely Mózes próbálja Erdély függetlenségét újra kivívni, ami azután Bocskaynak sikerül is.

Dávid Ferencnek nagy hatása volt a maga ko-

rában, ő nem egy jelentéktelen, kis szektának volt a feje: ő egész Erdélynek szellemi vezére volt, táborában volt Erdély elitje, intelligenciája. Az ő szelleme hatott halála után is tanítványai, hívei által s mindenesetre közreműködött abban, hogy igenis Erdélyben nemcsak kényszerűségből élt a türelmesség elve, hanem legalább is az ő követői között tudatosan, meggyőződésből.
